

RNI MALHAR
16829-2010

ISSN- 2229-4929

Peer Reviewed

Akshar Wangmay

International Research Journal
UGC-CARE LISTED

Special Issue - III
Multidisciplinary Perspectives on Health, Society,
Environment & Sustainable Development

December 2020

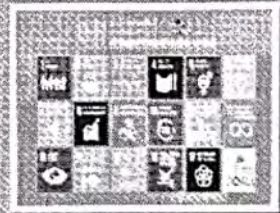
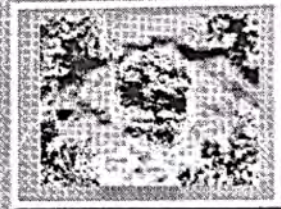
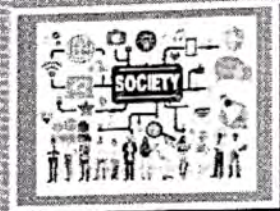
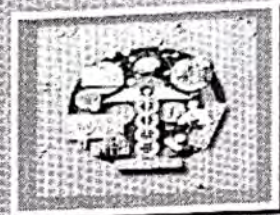
Chief Editor : Dr. Nanasaheb Suryawanshi

Executive Editor : Prof. Manoj S. Kamat

Principal,
DPM's Shree Mallikarjun & Shri. Chetan Manju
Desai College, Canacona-Goa

Co-Editor : Prof. F. M. Nadaf

Address
'Pranav', Rukmenagar,
Thodga Road, Ahmadpur, Dist- Latur 413515 (MS)

PRINCIPAL
T.S.S.'s. Smt V.U. Petit Arts &
Late Dr. B.S. Desale Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

बिहारमधील प्रमुख प्रादेशिक पक्ष : जनता दलातील फुटीचे वारस

शरद बाबुराव सोनवणे

सहाय्यक प्राध्यापक - राज्यशास्त्र विभाग, श्रीमती विमलबाई उत्तमराव पाटील कला व कै. डॉ. भास्कर सदाशिव देसले विज्ञान
महाविद्यालय, साक्री जि. पुणे - ४२४३०४

सारांश (Abstract)

प्रादेशिक पक्षांचा उदय हा प्रमुखाने वेगवेगळ्या प्रकारच्या प्रादेशिक अस्मिता घेऊन होत असतो मात्र बिहारमध्ये प्रभावशाली 'राष्ट्रीय जनता दल' असणारे, '(युनायटेड)जनता दल' व या राष्ट्रीय पक्षात फूट 'जनता दल' हे प्रमुख प्रादेशिक पक्ष 'पार्टी लोकजनशक्ती' जनता दलाचा वारसा सांगणारे बिहारमधील प्रभावशाली पडून निर्माण झालेले प्रादेशिक पक्ष आहेत. अलीकडच्या काळात प्रादेशिक पक्ष भाजप व काँग्रेस या दोन्ही राष्ट्रीय पक्षांपेक्षा वर्चस्वशाली आहेत. राजकीय पक्ष किंवा -क्षांचाही प्रभाव बऱ्यापैकी असून इतर लहानबिहारमध्ये डाव्या प. गट देखील तेथे आपली शक्ती आजमावत आहेत

प्रस्तावना

राष्ट्रीय जनता दल (राजद), जनता दल (युनायटेड) व लोकजनशक्ती पार्टी (लोजपा) हे बिहारमधील प्रमुख प्रभावी प्रादेशिक पक्ष असून ते प्रामुख्याने 'जनता दल' या राष्ट्रीय पक्षातील अंतर्गत मतभेदांमुळे फुटून निर्माण झालेले आहेत म्हणून प्रादेशिक अस्मिता घेऊन मूळ स्वरूपात प्रादेशिक पक्ष म्हणून उदयाला आलेल्या इतर राज्यातील पक्षांपेक्षा बिहारमधील प्रादेशिक पक्षांच्या राजकीय भूमिका या वेगळ्या स्वरूपाच्या असल्याचे दिसते. प्रामुख्याने सामाजिक न्याय व धर्मनिरपेक्षतेच्या मुद्द्याला घेऊन बिहारमधील प्रादेशिक पक्ष राजकारण करतांना दिसतात. कारण येथील प्रमुख पक्षांचे नेते हे जेपी आंदोलन व मंडलवादी राजकाशाच्या मुशीत तयार झालेले असून, पक्षीय पार्श्वभूमीच्या दृष्टिकोनातून ते जनता दलातील फुटीचे वारस आहेत. अलीकडच्या काळात विकासाचा मुद्दा बिहारच्या राजकारणात ऐरणीवर आल्याचे दिसते. या सर्व अंगाने बिहारमधील प्रमुख प्रादेशिक पक्षांच्या पार्श्वभूमीचे आणि वर्तमानाचे अवलोकन करण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोध निबंधात केला आहे.

राष्ट्रीय पक्षांमधील अंतर्गत मतभेद व नवीन प्रादेशिक (राज्यस्तरीय) पक्षांची निर्मिती

१९९१ ते १९९६ या कालावधीत राष्ट्रीय पक्षांमधील अंतर्गत गटतट इतके वाढले होते की त्यापैकी कित्येक फुटून बाहेर पडले. काँग्रेस (आय) मधील एक गट पक्षाध्यक्षांच्या धोरणांवर नाराज असल्यामुळे अर्जुन सिंह यांच्या नेतृत्वाखाली फुटून बाहेर पडला आणि इंदिरा काँग्रेस (तिवारी) नावाने अस्तित्वात आला. या नव्या पक्षाचे अध्यक्ष म्हणून उत्तर प्रदेशचे मुख्यमंत्री श्री. नारायण दत्त तिवारी यांची निवड झाली. तामिळनाडूमध्ये द्रमुकच्या विभाजनातून मूपनार यांच्या नेतृत्वाखाली 'तामिळ मनिला काँग्रेस' हा नवा पक्ष स्थापन झाला. मध्य प्रदेशात माधवराव शिंदे यांना विशिष्ट मतदार संघातून तिकीट न मिळाल्याने त्यांनी नाराज होऊन 'मध्यप्रदेश विकास पार्टी' निर्माण केली. गुजरातमध्ये भाजप मधील अंतर्गत स्पर्धेमुळे निवडणूकीनंतर शंकरसिंह वाघेला यांनी महागुजरात पार्टी' स्थापन केली. दुसरा एक राष्ट्रीय पक्ष असणाऱ्या जनता दलात १९९४-९५ या कालावधीत दोनदा फुट पडली. राष्ट्रीय पक्षांमधील या फुटीमुळे इतर राज्यांमधील प्रादेशिक पक्षांचा प्रभाव वाढला. जनता दलात व्ही.पी.सिंग यांच्यासोबतच्या अंतर्गत मतभेदाला कंटाळून उत्तर प्रदेशचे मुख्यमंत्री राहिलेल्या मुलायमसिंह यादव यांनी ४-५ नोव्हेंबर १९९२ रोजी 'समाजवादी पार्टी'ची स्थापना केली व 'यादवांचे व मुसलमानांचे नेते म्हणून ते पुढे आले आणि भारतातील सर्वांत मोठे राज्य असणाऱ्या उत्तर प्रदेशच्या राजकारणात त्यांनी आपला दबदबा निर्माण केला. बिहारमध्ये जनता दलातील अंतर्गत मतभेदांमुळे निर्माण झालेले प्रादेशिक पक्ष

१९९० साली झालेल्या बिहार विधानसभा निवडणूकीत जनता दलास सर्वाधिक जागा मिळाल्या आणि १० मार्च १९९० रोजी लालूप्रसाद यादव यांनी मुख्यमंत्री पदाची शपथ घेतली पुढे लालकृष्ण आडवाणी यांची रथयात्रा बिहारमध्ये अडविल्यामुळे लालूचा मुसलमानांमध्ये जनाधार निर्माण झाला मंडलीकरणामुळे यादव व इतर मागास जातींमध्ये लालू यादव यांचा प्रभाव निर्माण झालेलाच होता. परंतु सत्तेमध्ये यादवांच्या वर्चस्वाच्या विरोधात दोन प्रमुख मागास जाती कुर्मी आणि काहरी यांच्यामध्ये खळबळ निर्माण झाली. १२ फेब्रुवारी १९९४ रोजी पाटण्यामध्ये विशाल 'कुर्मी-महाचेतना रॅली'चे विरोध प्रदर्शन आयोजित करण्यात होते. "जून १९९४ मध्ये जनता दलात फुट पडली व जॉर्ज फर्नांडिस आणि नितीश कुमार यांच्या नेतृत्वात जनता दलातील एक गट बाहेर पडून त्यांनी 'समता पार्टी' स्थापन केली." एका वृत्तपत्राला दिलेल्या मुलाखतीत नितीश कुमार यांनी लालू हे जातीयवादी व नवब्राम्हणवादी असल्याचा आरोप केला. त्यांच्या मते, लालू हे केवळ आपल्या जातीस म्हणजे केवळ यादवानांचं सत्तास्थानी ठेवू इच्छितात आणि इतर मागास जातींचा वापर करून घेत आहे. याप्रकारे, पुढील काळात बिहार विधानसभा निवडणूकींमध्ये लालूप्रसाद यादव यांच्यापुढे ओबीसींचे एक प्रबळ नेते नितीश कुमार यांचे आव्हान उभे राहिले. लालूप्रसाद यादव यांचा केंद्रिय पातळीवरील राजकारणात प्रभाव वाढल्यामुळे त्यांची जनता दलाचे राष्ट्रीय अध्यक्ष म्हणून निवड झाली. परंतु पुढे चारा घोट्यात त्यांचे नाव आल्यामुळे त्यांचा प्रभाव ओसरला. "चारा घोट्याचे न्यायालयीन प्रकरण आणि साम्यवादी पक्षांचा तसेच स्वपक्षांतर्गत दबावामुळे लालूना बिहारचे मुख्यमंत्रीपद सोडावे लागले मात्र त्यांनी पत्नी राबडीदेवी यांनी मुख्यमंत्री करून बिहारच्या सत्तेची चावी आपल्या हातातच ठेवली परंतु १९९८ च्या लोकसभा निवडणूकीपूर्वी त्यांच्यावर जनता दल अध्यक्षपद सोडण्यासाठी खुप दबाव वाढला. जनता दल अध्यक्ष पदासाठी शरद यादव आणि लालू यादव यांच्यामध्ये तीव्र रस्सीखेच सुरू झाली. परिणामी निवडणूकीपूर्वीच जनता दलाचे विभाजन झाले आणि लालूप्रसाद यादव यांनी 'राष्ट्रीय जनता दल' (राजद) हा नवा पक्ष

PRINCIPAL
T.S.S.'s. Smt. V.U.P. Arts &
Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

स्थापन केला.^१ १९९४ साली नितिश कुमाराच्या नेतृत्वाखाली स्थापन झालेल्या 'समता पार्टी'चा १९९५ च्या बिहार विधानसभा निवडणुकीत लालू समोर टिकाव लागला नाही. भाजपची देखील अशीच अवस्था असल्यामुळे १९९६ च्या लोकसभा निवडणुकीत 'समता पार्टी व भाजप' यांनी बिहारमध्ये आघाडी करून लढण्याच्या निर्णय घेतला, तरीही ते लालूप्रसाद यादव यांना नमवू शकले नव्हते. परंतु १९९८ मध्ये लालू यादव यांनी राजद'ची स्थापन केल्यावर १९९९ च्या लोकसभा निवडणुकीपूर्वी "समता पार्टी आणि जनता दल यांचा विलय होऊन 'जनता दल (युनाइटेड)' ची निर्मिती झाली व दल (यु) केंद्रिय स्तरावर भाजपच्या नेतृत्वाखालील राष्ट्रीय लोकशाही आघाडीचा घटकपक्ष बनला. तसेच बिहारमध्ये भाजप- जद (यु) ने समता पार्टीच्या काळापासून चालत आलेली आपली जुनी आघाडी कायम ठेवली."^२

बिहारच्या विभाजनानंतरचे राजकीय बदल

एका प्रदीर्घ ऐतिहासिक संघर्षानंतर १ नोव्हेंबर २००० रोजी दक्षिण बिहारच्या २२ जिल्हांचे मिळून झारखंड नावाच्या एका नवीन राज्याची निर्मिती झाली. विभाजनापूर्वी बिहार विधानसभेची सदस्यसंख्या ३२४ एवढी होती. मात्र त्यातील दक्षिण बिहारमधील ८१ विधानसभा मतदारसंघ वेगळे करून झारखंड विधानसभेची निर्मिती झाली. वर्तमान काळात बिहार विधानसभेची सदस्यसंख्या २४३ एवढी आहे. झारखंड राज्याची स्थापना होण्यापूर्वी बिहारमधून लोकसभेवर ५४ तर राज्यसभेवर १२ सदस्य निवडले जायचे. मात्र विभाजनानंतर बिहारमधून लोकसभेवर ४० तर राज्यसभेवर १६ सदस्य निवडले जातात. झारखंडचे ६ सदस्य राज्यसभेवर निवडले जातात. विभाजनपूर्वी बिहार विधानपरिषदेची सदस्य संख्या ९६ होती, आता त्यामध्ये घट होऊन ती ७५ झाली आहे. तर झारखंड विधिमंडळ हे एकगुही आहे.^३

बिहारच्या विभाजनानंतर बिहारमध्ये दोन महत्त्वाच्या राजकीय घडामोडी घडल्या. पहिली, समता पार्टी आणि दल (यु) यांचे विलीनीकरण झाले. मात्र नव्या पक्षाचे नाव दल (यु) हेच राहिले. या घटनेमुळे बिहारच्या राजकारणात मोठा बदल झाला. आता भाजप - दल (यु) आघाडीमध्ये भाजपची स्थिती लहान मित्रपक्षाची झाली. दुसरी महत्त्वाची घटना म्हणजे, सन २००० ची विधानसभा निवडणूक झाल्यानंतर काही महिन्यातच रामविलास पासवान दल (यु) मधून बाहेर पडले आणि त्यांनी 'लोकजनशक्ती पार्टी' (लोजपा) नावाचा नवीन पक्ष स्थापन केला. बिहार राज्यातील 'दुसाध' या प्रभावशाली दलित जातीमध्ये पासवान यांचा मोठा प्रभाव असल्याचे मानले जाते.^४ त्यांनी दलित राजकारणावर आपले लक्ष केंद्रित करून आपल्या पक्षाचे बळ वाढवण्याचा प्रयत्न केला. २०२० च्या बिहार विधानसभा निवडणुकीपूर्वी रामविलास पासवान यांचे निधन झाले. त्यामुळे लोकजनशक्ती पार्टीची संपूर्ण धुरा त्यांचे पुत्र चिराग पासवान यांच्याकडे आली आहे. राष्ट्रीय जनता दलाची कमान लालूप्रसाद यादव यांचे पुत्र तेजस्वी यादव हे सांभाळत आहेत कारण लालूप्रसाद यादव व त्यांच्या पत्नी राबडी देवी यांच्यावर अनेक घोटाळ्यांचे आरोप असल्यामुळे पक्षाचे नुकसान टाळण्यासाठी तेजस्वी यादव यांच्या रूपाने तरुण व स्वच्छ प्रतिमेचा चेहरा समोर आणण्याचा प्रयत्न राजद'ने केला आहे. तर नितिश कुमार हे आजही जनता दल (यु) वर स्वतःचे नियंत्रण व वर्चस्व अबाधित ठेवून आहेत. याप्रकारे बिहारमधील सत्तासंघर्ष हा प्रमुखाने जनता दलाच्या वंशावळीतील राजद, जनता दल (यु) व लोजपा या प्रादेशिक पक्षांमध्ये असल्याचे दिसते. राष्ट्रीय पक्षांमध्ये भाजपचा जोर बिहारमध्ये वाढत असल्याचे दिसते मात्र काँग्रेसची स्थिती नगण्य बनली आहे. यासोबतच बिहारच्या राजकारणात डावे पक्ष देखील आपला प्रभाव राखून आहेत.

निष्कर्ष

बिहारमधील प्रमुख प्रभावशाली प्रादेशिक पक्ष असणारे राष्ट्रीय जनता दल जनता दल युनाइटेड व लोकजनशक्ती पार्टी हे पक्ष राष्ट्रीय जनता दलाचे राजकीय व वैचारिक वारसा आहेतकेंद्रात जनता दल प्रणित विश्वनाथ प्रताप सिंग यांच्या नेतृत्वातील राष्ट्रीय मोर्चा . यांच्या हक्कांना राजकारणाच्या केंद्रस्थानी आणलेसरकारने मंडल आयोगाच्या शिफारशी लागू करण्याचा निर्णय घेऊन इतर मागासवर्गी संपूर्ण भारताच्या राजकारणावर त्याचा दूगामी परिणाम झालालालूप्रसाद यादव शरद यादव रामविलास पासवान नितेश कुमार हे जनता . बिहारमधील या नेत्यांनी जनता दलातून नंतरच्या काळात जनता दलात पक्षांतर्गत मतभेद झाल्यामुळे .दलातील बिहार मधील पुढारी होते बाहेर पडून नवीन पक्षाची स्थापना केली व ते पक्ष आज बिहार मधील प्रभावशाली प्रादेशिक पक्ष आहेतमात्र त्यांची राजकीय व . मुद्द्यांना घेऊन वैचारिक पार्श्वभूमी ही जनता दलाशी जोडलेली असल्यामुळे त्यांनी बिहार मध्ये सामाजिक न्याय व धर्मनिरपेक्षता या परिणामी इतर मागासवर्गीया .राजकारण केलेचे राजकारण दलित राजकारण बिहार मध्ये प्रभावी आहेभाजप आणि काँग्रेस या राष्ट्रीय . डी करून आपले मात्र हे राष्ट्रीय पक्ष बिहार मध्ये प्रस्थापित प्रादेशिक पक्षांसोबत आघा .पक्षांना म्हणावा तेवढा जनाधार बिहारमध्ये नाही .राजकारण रेटण्याचा प्रयत्न करताना दिसतात

संदर्भ सूची

१. सईद एस.एम., 'भारतीय राजनीतिक व्यवस्था', सुलभ प्रकाशन, लखनऊ, २००१, पृ.२३३
२. चौबे कमल नयन, 'जातीयों का राजनीतिकरण - बिहार में पिछडी जातियों के उभार की दास्तान', वाणी प्रकाशन, नयी दिल्ली, २००८, पृ.१२८
३. द पायोनियर, ५ फेब्रुवारी १९९५, पृ.१
४. उपरोक्त, चौबे कमल नयन, 'जातीयों का राजनीतिकरण - बिहार में पिछडी जातियों के उभार की दास्तान', पृ.१३७
५. भारत - २००५, प्रकाशन विभाग, माहिती व प्रसारण मंत्रालय, भारत सरकार, २००५, पृ.८२५-२६, ८५४-५६
६. उपरोक्त, चौबे कमल नयन, 'जातीयों का राजनीतिकरण - बिहार में पिछडी जातियों के उभार की दास्तान', पृ.१७०